Ἐπιβοήσεις. Το ρωμαϊκό πλήθος και τα συνθήματά του

Δέσποινα Ιωσήφ
Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
College Year in Athens

Περίληψη: Η ζωή των πόλεων της Μεσογείου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων διατηρούσε ακόμη τον έντονα εξωστρεφή χαρακτήρα της. Το πλήθος εμφανίζεται στις διαθέσιμες πηγές να διέθετε άπλετο ελεύθερο χρόνο που περνούσε σε δημόσιους υπαίθριους και ημιυπαίθριους χώρους προκειμένου να ενημερωθεί και να εκφράσει άποψη για τις τρέχουσες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, να παρακολουθήσει εκφωνήσεις λόγων και δημόσιες αναγνώσεις λογοτεχνικών έργων, τελέσεις ιάσεων και θαυμάτων και, όπως θα δούμε στη παρούσα μελέτη, να εμπλακεί ενεργά στις συλλήψεις, στις ανακρίσεις, στις φυλακίσεις και στις εκτελέσεις καταδίκων. Ο δημόσιος λόγος των ρωμαϊκών λαϊκών στρωμάτων και συγκεκριμένα τα προφορικά συνθήματα του ρωμαϊκού πλήθους, στα οποία θα επικεντρωθεί η παρούσα μελέτη, δεν έχουν τραβήξει ακόμη τη δέουσα προσοχή των ιστορικών, παρότι αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της δημόσιας ζωής στις πόλεις της ελληνορωμαϊκής Μεσογείου και το κυριότερο συλλογικό μέσο έκφρασης των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στην εξουσία. Ένα ιδιαίτερα συνηθισμένο σύνθημα το οποίο χρησιμοποιούσε παραδοσιακά το ελληνόφωνο πλήθος προκειμένου να εκφράσει τη δυσαρέσκεια ή την αντίθεσή του απέναντι σε μια απόφαση της ρωμαϊκής εξουσίας, και που δεν έχει αναδειχθεί από την ιστορική έρευνα, ήταν το ακόλουθο: *δεινὴ κρίσις, ἄδικα προστάγματα*. Οι ρωμαϊκές αρχές φαίνεται να ανταποκρίνονταν συχνά στο δημόσιο αίσθημα.

Abstract: Life in the Mediterranean cities of the late Roman period still retained its strongly extrovert character. The crowd appears in the sources to have had plenty of free time which was spent in public spaces so as to be informed and to express a view about the current social and political situation of the time, to attend speeches and public readings of literary works, to watch healings and miracles, and as we will see in the present study to get actively involved in the arrests, interrogations, imprisonments and executions of convicts. The public speech of the Roman masses and in particular the oral slogans of the Roman populace, on which the present study will focus, have not yet attracted proper attention from historians, although they were an integral part of public life in the Greco-Roman Mediterranean cities and a means of popular expression towards secular power. A very common slogan traditionally used by the Greek-speaking crowd in order to express dissatisfaction or opposition to a decision made by a Roman authority, and which has escaped the notice of historical research, was the following: *δεινὴ κρίσις, ἄδικα προστάγματα.* In the end, the Roman authorities often conformed to public sentiment.

Λέξεις κλειδιά: Ρωμαϊκό πλήθος, ρωμαϊκές πόλεις, προφορικά συνθήματα, μαρτυρολόγια ως πηγή για την καθημερινή ζωή της εποχής, ανακρίσεις και εκτελέσεις καταδίκων στη ρωμαϊκή εποχή.

Key words: Roman crowd, Roman cities, Oral Slogans, Martyr Acts as a source for everyday life of the period, Interrogations and Executions of Roman Convicts.

Πᾶν πλῆθός ἐστιν ἐλαφρὸν
καὶ πλῆρες ἐπιθυμιῶν παρανόμων,
ὀργῆς ἀλόγου, θυμοῦ βιαίου.

Πολύβιος, *Ιστορίαι* 6.56.11

Η παραδοσιακή ιστορική έρευνα για αιώνες επικέντρωνε το ενδιαφέρον της σχεδόν αποκλειστικά στη μελέτη συγκεκριμένων αξιοσημείωτων και εντυπωσιακών (κατά πως έκρινε) πτυχών της ζωής των ανώτερων τάξεων. Ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας πρωτοστάτησε και πρωτοστατεί, και μάλιστα πάντα με ευφυείς και αναπάντεχους τρόπους και πάντα σε θελκτική γραφή, στην ανάδειξη παραμελημένων από την προγενέστερη έρευνα πτυχών της ζωής των αφανών.[1] Ο δημόσιος λόγος των λαϊκών στρωμάτων και συγκεκριμένα τα προφορικά συνθήματα του πλήθους, στα οποία θα επικεντρωθεί η παρούσα μελέτη για τη ρωμαϊκή περίοδο, δεν έχουν τραβήξει ακόμη τη δέουσα προσοχή των ιστορικών, παρότι αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της δημόσιας ζωής στις πόλεις της ελληνορωμαϊκής Μεσογείου και το κυριότερο συλλογικό μέσο έκφρασης των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στην εξουσία, και παρότι απασχολούσαν τους αρχαίους Έλληνες ρήτορες από τα κλασικά χρόνια.[2]

Οι Ρωμαίοι αξιωματούχοι είχαν πλήρως αποδεχθεί ότι στις εμφανίσεις τους σε ένα δημόσιο χώρο, στην αγορά, στο θέατρο, στο αμφιθέατρο, στον ιππόδρομο, το πλήθος θα συναθροιζόταν και θα εξέφραζε με ***ἐπιβοήσεις***, με ***εὐφημίαι***, με ***βοαί***, με ***κρότον*** και με ***θόρυβον*** τις σκέψεις και τη βούλησή του, τόσο για την τρέχουσα πολιτική κατάσταση όσο και για την τύχη κρατούμενων της περιοχής. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε όταν δεν συναντούσαν την αναμενόμενη αντίδραση παρά βρίσκονταν αντιμέτωποι με ένα σιωπηλό, παθητικό και άπραγο πλήθος, τότε κάποιοι από αυτούς ερμήνευαν την *ἀφωνία* του *δῆμου* ως πρωτόγνωρη και ανεξήγητη *συμφορὰ*.[3] Τα συνθήματα μετέφεραν τα συναισθήματα και τις διαθέσεις του πλήθους, οπότε άλλοτε ήταν επαινετικά και άλλοτε προσβλητικά, και όπως εξηγούσε σε ένα ενδιαφέρον χωρίο ο ρήτορας Δίων Χρυσόστομος τα τελευταία προσιδίαζαν σε ασχομονούσες εταίρες:[4] *αἱ δὲ ἐπιβοήσεις ἑκατέρου τοῦ πλήθους ἐν τοῖς σταδίοις καὶ*

[1] Τη διαδεδομένη άποψη ότι οι πρώτοι χριστιανοί προέρχονταν κυρίως από τις κατώτερες τάξεις κατέρριψε ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας στο *Ἐπίκρισις: Η κοινωνική δομή των χριστιανικών κοινοτήτων από τον πρώτο έως τον τρίτο αιώνα*, μτφρ Γιάννης Κρητικός, Εστία, Αθήνα, 1992.
[2] Όπως μαθαίνουμε για παράδειγμα από τον Αριστοτέλη, *Ρητορική* 1408α25.
[3] Λιβάνιος, *Λόγος* 33.12.
[4] Δίων Χρυσόστομος, *Λόγος* 40.29.

τοῖς θεάτροις πόσον διαφέρουσι μετὰ ἐπαίνου γιγνόμεναι καὶ πολλῆς εὐφημίας τῶν μετὰ μίσους καὶ λοιδορίας; οὐ γὰρ ἀνθρώπων ἐπιεικῶν οὐδὲ πόλεων σωφρόνων, μᾶλλον δὲ ἑταιρῶν ἀσχημόνων ἀπὸ οἰκήματος ἑκατέρας οὐδὲν αἰσχυνομένων ῥῆμα ἀκόλαστον εἰπεῖν, ᾗ φησιν Ὅμηρος, αἵ τε χολωσάμεναι ἀγορῆς ἐς μέσσον ἰοῦσαι νεικεῦσ' ἀλλήλῃσι, χόλος δε τε καὶ τὰ κελεύει.[5]

Υπήρχαν αξιωματούχοι που απολάμβαναν τις επευφημίες του γεμάτου ευγνωμοσύνη πλήθους που ξεσπούσαν ως αναγνώριση της άξιας διακυβέρνησής τους[6] (για παράδειγμα όταν διοργάνωναν και προσέφεραν θεάματα).[7] Ταυτόχρονα, υπήρχαν αξιωματούχοι που δυσαρεστούνταν ή οργίζονταν με τα υποτιμητικά προς το πρόσωπό τους συνθήματα που άκουγαν στα θεάματα, και τα εκλάμβαναν ως πλήγμα κατά της εξουσίας τους (*iniuria*), και συνάδελφοί τους χρειαζόταν να τους υπενθυμίσουν ότι τα θεάματα προσφέρονταν για υπερβολικές εκδηλώσεις (*locus est qui defendit excessum*).[8] Μοιάζει διάχυτο το ενδιαφέρον από τις αρχές να αφουγκραστούν τα συνθήματα του συγκεντρωμένου πλήθους. Κάποιοι αυτοκράτορες, όπως ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος το 331 μ.Χ., ζητούσαν από τους εκπροσώπους τους στις επαρχίες να ενημερώνονται γραπτώς για τα συνθήματα τα οποία εκφωνούσαν δημοσίως οι κάτοικοι των επαρχιών.[9] Κάποιοι αυτοκρατορικοί σύμβουλοι ήταν της άποψης ότι οι αυτοκράτορες όφειλαν να ανέχονται όλα ανεξαιρέτως τα συνθήματα του πλήθους, ακόμη και τα διόλου κολακευτικά, ακόμη και τα υβριστικά, αρκεί να μην συνοδεύονταν από πράξεις βίας.[10] Το ιδανικό που προωθούσαν ορισμένοι αριστοκρατικοί φιλοσοφικοί κύκλοι φαίνεται πάντως πώς ήταν η άρνηση συναισθηματικής εμπλοκής με τα συνθήματα του πλήθους.[11]

Η ζωή των πόλεων της Μεσογείου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων διατηρούσε ακόμη τον έντονα εξωστρεφή χαρακτήρα της, και το πλήθος εμφανίζεται στις διαθέσιμες πηγές να διέθετε άπλετο ελεύθερο χρόνο που περνούσε σε δημόσιους υπαίθριους και ημιυπαίθριους χώρους προκειμένου να ενημερωθεί και να εκφράσει άποψη για τις τρέχουσες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις,[12] να παρακολουθήσει εκφωνήσεις λόγων και αναγνώσεις έργων,[13] τελέσεις ιάσεων και θαυμάτων,[14] και όπως θα δούμε στη παρούσα μελέτη να εμπλακεί ενεργά στις συλλήψεις, στις ανακρίσεις, στις

[5] Ο Δίων Χρυσόστομος στο συγκεκριμένο χωρίο μεταφέρει τα λόγια του Αινεία προς τον Αχιλλέα από την *Ιλιάδα* Υ 252-255 με διαφοροποιήσεις σε σχέση με τη εκδοχή που έχει διασωθεί.
[6] Ιώσηπος, *Ιωσήπου Βίος* 48.
[7] Λιβάνιος, *Λόγος* 45.22.
[8] Όπως ο *μάγιστρος* Κασσιόδωρος στην *Επιστολή* του 1.27.4-5.
[9] *Θεοδοσιανός Κώδικας* 1.16.6.
[10] Λιβάνιος, *Λόγος* 19.19.
[11] Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν* 1.16.3 και Επιστολή του αυτοκράτορα Αδριανού προς τον αξιωματούχο Μινούκιο Φουνδάνο (βλ. παραπομπή 80).
[12] Ο Φλέγων, στο *Περί θαυμασίων* 1.13, περιγράφει μια συνηθισμένη σκηνή της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας: ο όχλος γεμάτος περιέργεια συγκεντρώνεται τη νύκτα στην οικία μιας οικογένειας της περιοχής και στη συνέχεια, προτού ακόμη ξημερώσει, γεμίζει το θέατρο προκειμένου να διερευνήσει μια παράδοξη φήμη που κυκλοφορούσε και αφορούσε την οικογένεια.
[13] Δέσποινα Ιωσήφ, «*Ψυχής φάρμακα* και *ψυχής ιατρεία*. Βιβλία και Βιβλιοθήκες στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα», *Μνήμων* 34, 2015, σ. 161-187, (σ. 173-174).
[14] Λουκιανός, *Το τέλος του Περεγρίνου* 32 και 34. Βλ. Βάιος Λιαπής, *Που εχάθηκε ο σοφός; Οι θείοι άνδρες και η θρησκευτική πολεμική στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες*, σειρά: Διάλογοι με την Αρχαιότητα, διευθυντής σειράς Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2020.

φυλακίσεις και στις εκτελέσεις καταδίκων. Δεν έλειπαν μάλιστα περιπτώσεις που το φιλοπερίεργο πλήθος συνωστιζόταν σε τέτοιο βαθμό ώστε σημειώνονταν θάνατοι από ασφυξία.[15]

Η όλη διαδικασία από τη σύλληψη του υπόπτου μέχρι και την εκτέλεσή του τελείτο περισσότερο δημόσια, παρά κεκλεισμένων των θυρών, και αναπόφευκτα έφερνε αναστάτωση στο πλήθος και προκαλούσε τη δυναμική ανάμειξή του, άλλοτε ευνοϊκή για τους κρατούμενους, άλλοτε όχι. Σύμφωνα με την καθιερωμένη πρακτική της εποχής, η ανάκριση του χριστιανού ομολογητή Εύπλου πραγματοποιήθηκε σε κοινή θέα, *ἐν τῷ μέσῳ*.[16] Σύμφωνα με την καθιερωμένη πρακτική, το πλήθος αποζητούσε να παρακολουθήσει τον αποκεφαλισμό της ομολογήτριας Περπέτουας και των συντρόφων της in medio.[17] Η παρουσία του πλήθους ήταν δεδομένη, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε το πλήθος είχε θέση ακόμη και στα όνειρα και στα οράματα των έγκλειστων.[18] Η Περπέτουα για παράδειγμα σημείωσε στο ημερολόγιό της πως σε ένα όραμά της είδε το πλήθος να παρακολουθεί με δέος το μαρτύριό της.[19] Απολύτως συνειδητά οι κατάδικοι, μεταξύ των οποίων και οι πρώτοι χριστιανοί ομολογητές, προσφέρονταν από τους επαρχιακούς διοικητές ως spectaculum,[20] ως *δημόσιον καὶ κοινὸν θέαμα*.[21] Εκτός από τον θεατρικό-ψυχαγωγικό χαρακτήρα οι εκτελέσεις στη ρωμαϊκή αρχαιότητα είχαν ταυτόχρονα και διδακτικό-αποτρεπτικό χαρακτήρα, και συχνά οι συλληφθέντες εξαναγκάζονταν να παρακολουθήσουν εκτελέσεις άλλων καταδίκων, με επιδιωκόμενο σκοπό να συμμορφωθούν στις επιταγές της εξουσίας έστω και την ύστατη στιγμή.[22] Το ζήτημα του χαρακτήρα των δημόσιων εκτελέσεων στην αρχαιότητα έχει μελετηθεί επαρκώς και ως εκ τούτου δεν θα επεκταθώ περισσότερο.[23] Θα σημειώσω μόνο ότι ενίοτε η διαπόμπευση ενός κατάδικου συμπεριελάμβανε την περιφορά του μπροστά στο πλήθος με μια επιγραφή (*πίναξ*)

[15] Φλέγον, *Περί Θαυμασίων* 3.8. Βλ. επίσης Ξενοφών, *Ελληνικά* 4.4.11.
[16] *Μαρτύριο Εύπλου*, ελληνική εκδοχή, 2.1.
[17] *Μαρτύριο Περπέτουας και Φηλικητάτης* 21.7.
[18] Ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας ανέδειξε πολύ νωρίς τη σημασία των ονείρων και των οραμάτων ως ιστορικών πηγών, βλ. *Όψις ενυπνίου. Η χρήση των ονείρων στην ελληνική και στη ρωμαϊκή αρχαιότητα*, επιμέλεια Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1993, και Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Ιερείς και προφήτες: Η παραγωγή και η διαχείριση του δόγματος στον πρώιμο χριστιανισμό*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2000, κεφάλαιο 8, σ. 155-176.
[19] *Μαρτύριο Περπέτουας και Φηλικητάτης* 10.5.
[20] *Επιστολή Φιλέα* Β, λατινική εκδοχή από Ρουφίνο, 5.5.
[21] *Ἐπίτηδες* και *θεατρίζων* είναι επίσης κάποιοι άλλοι όροι που χρησιμοποιεί ο συντάκτης του *Μαρτυρίου εν Λυών* 1.37, 1.40 και 1.47 για να περιγράψει την προσφορά από τις τοπικές αρχές μαρτυρικών θανάτων στο φιλοθέαμο κοινό της πόλης.
[22] *Μαρτύριο εν Λυών* 1.53. Ας σημειωθεί ότι, παρά τη χριστιανική προπαγάνδα, δεν υπάρχει κανένας βάσιμος λόγος να θεωρήσουμε ότι οι ρωμαϊκές αρχές ήταν ξέχωρα και ιδιαζόντως σκληρές με τους χριστιανούς κατάδικους και επεφύλασσαν σε αυτούς χειρότερες μεταχειρίσεις σε σχέση με άλλους καταδίκους. Οι ρωμαϊκές αρχές ήταν εξίσου αδυσώπητες με όλους όσους έκριναν ότι παρέκκλιναν από την τάξη και ότι ήταν εγκληματίες. Η βία ήταν ενδημική της εποχής, (βλ. Despina Iosif, "Religious Violence" στο *Augustine in Context*, Tarmo Toom, (επιμ.), Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 2017, σ. 195-202). Μόνο στα μεταγενέστερα, κατασκευασμένα στα μεσαιωνικά χρόνια, μαρτυρολόγια οι αξιωματούχοι εμφανίζονται ιδιαίτερα εξαγριωμένοι με τον χριστιανισμό και τους εκπροσώπους του, και επιζητούν την ολοκληρωτική εξάλειψή τους από προσώπου γης, (βλ. Despina Iosif, *Early Christian Attitudes to War, Violence and Military Service*, Gorgias Press, 2013, Piscataway, New Jersey, σ. 239-286).
[23] Βλ. για παράδειγμα Michel Foucault, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, Λονδίνο κ.α., 1991, 1977[1].

στην οποία αναγραφόταν το όνομα και το έγκλημα που διέπραξε και που τον έφερε σε αυτή την αξιοθρήνητη κατάσταση. Ο ομολογητής Άτταλος ως μέρος της τιμωρίας του περιφερόταν στο αμφιθέατρο λίγο προτού βρει τον θάνατο με μια επιγραφή στην οποία αναγραφόταν *ρωμαϊστί: οὗτός ἐστιν Ἄτταλος ὁ χριστιανός*.[24] Η συγκεκριμένη πληροφορία μας ωθεί να σκεφτούμε ότι οι αρχές θεωρούσαν δεδομένο ότι το πλήθος ή έστω ένα τμήμα του μπορούσε να διαβάσει αυτό το απλό κείμενο. Τα πρωτοχριστιανικά αγιολογικά κείμενα δεν έχουν αξιοποιηθεί ακόμη επαρκώς ως πηγές για την κατανόηση της εγγραμματοσύνης στη ρωμαϊκή εποχή.

Ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας μάς δίδαξε, μεταξύ πολλών άλλων, ότι τα πρωτοχριστιανικά μαρτυρολόγια μπορούν κάλλιστα να αξιοποιηθούν ως πηγή για την κατανόηση της καθημερινότητας της εποχής. Στο παρόν πόνημα θα αξιοποιήσω κυρίως πρωτοχριστιανικά μαρτυρολόγια προκειμένου να διεισδύσω στον κόσμο των ρωμαϊκών χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων και να μάθω περισσότερα για τον προφορικό δημόσιο λόγο τους, που δεν είναι διόλου εύκολα διαθέσιμος από άλλες πηγές και που έχει παραμεληθεί από την παραδοσιακή ιστορική έρευνα. Τη ρωμαϊκή εποχή στις δίκες και στις εκτελέσεις σύχναζαν κυρίως οι κατώτερες τάξεις. Όταν εκτάκτως προσέρχονταν και παρακολουθούσαν επιφανείς, τότε αυτό σημειωνόταν από τις πηγές ως κάτι εξαιρετικό και αναπάντεχο. Στο *Μαρτύριο του Απολλώ Σακκέα*, στο πλήθος των συγκεντρωμένων υπήρχαν, σημείωσε ο συντάκτης με θαυμασμό, συγκλητικοί και βουλευτές και μεγάλοι σοφοί.[25] Από την παρακολούθηση των δικών και των εκτελέσεων δεν αποκλείονταν γυναίκες (που, όπως θα δούμε, ενίοτε σχημάτιζαν ένα ξέχωρο σώμα και φώναζαν τα δικά τους συνθήματα).[26]

Το ρωμαϊκό κοινό εμφανίζεται στις πηγές να έχει ενεργή συμμετοχή στην ανακριτική διαδικασία και άποψη στην επιλογή των επιβληθέντων βασανιστηρίων. Όταν στην Έφεσο οι συνεργάτες του αποστόλου Παύλου οδηγούνταν στο θέατρο για να δικαστούν, προσέλκυσαν πλήθος παρατηρητών που, σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, *γενόμενοι πλήρεις θυμοῦ ἔκραζον λέγοντες:* ***μεγάλη ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσίων***![27] Την ανάκριση του μάρτυρα Παπύλου διέκοψε, όπως συνηθιζόταν άλλωστε, κάποιος από το πλήθος προκειμένου να δώσει διευκρινήσεις για τις αποκρίσεις που έδινε ο ανακρινόμενος, χωρίς προηγουμένως να ζητήσει και να λάβει τον λόγο από τον ανακριτή ανθύπατο και χωρίς να υποστεί κυρώσεις για τη διακοπή.[28] Ο *populus* απαίτησε από τους τοπικούς αξιωματούχους να βασανιστούν παραδειγματικά οι χριστιανοί ομολογητές Μοντανός και Λούκιος,[29] και ζήτησε από τον *ἀσιάρχη* Φίλιππο να φέρει τον επίσκοπο Πολύκαρπο αρχικά αντιμέτωπο με ένα λιοντάρι και στη

[24] *Μαρτύριο εν Λυών* 1.44.
[25] *Μαρτύριο Απολλώ Σακκέα* 11.
[26] *Μαρτύριο Πιονίου του πρεσβυτέρου* 3.6, *Μαρτύριο Κυπριανού* 2.5 και Χαρίτων, *Χαιρέας και Καλλιρόη* 3.4.4. Βλ. επίσης Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Χόλος γυναικός και άλλες ιστορίες από τον ερωτικό βίο των αρχαίων Ελλήνων*, Άγρα, Αθήνα, 1999.
[27] Πράξεις ιθ΄ 28. Το επεισόδιο συζητά και ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Η Οδός και τα Βήματα των Πρώτων Χριστιανών*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2020, σ. 225-226.
[28] *Μαρτύριο Κάρπου, Παπύλου, Αγαθονίκης* Α, ελληνική εκδοχή, 30 και Β, λατινική εκδοχή, 3.2. Το άτομο από το πλήθος επενέβη για να διευκρινίσει ότι όταν ο ανακρινόμενος Παπύλος είπε ότι έχει τέκνα, δεν εννοούσε φυσικά, αλλά εν Χριστω.
[29] *Μαρτύριο Μοντανού και Λουκίου* 20.5.

συνέχεια *ὁμοθυμαδὸν* ζήτησε να καεί στην πυρά.[30] Νέοι και νέες από το παριστάμενο πλήθος έφεραν *ξύλα καὶ χόρτον* για την πυρά που προοριζόταν να κάψει τους απείθαρχους αποστόλους Παύλο και Θέκλα.[31] Υπήρχαν και άτομα επιφορτισμένα με αυτή την εργασία, *οἱ τοῦ πυρὸς ἄνθρωποι* (αυτοί ήταν συνήθως στρατιώτες ή δημόσιοι δούλοι),[32] που άναψαν την πυρά για τον Πολύκαρπο με *ξύλα καὶ φρύγανα*, τα οποία συνέλεξε το πλήθος από γειτονικά εργαστήρια και βαλανεία.[33] Στο *Μαρτύριο Πολύκαρπου* το συγκεντρωμένο στο στάδιο πλήθος έκανε τόσο θόρυβο, που τα λόγια του ανακρινόμενου και των ανακριτών δεν μπορούσαν να ακουστούν,[34] και βρισκόταν σε ένταση (*παραχρῆμα* και *τάχος* είναι μερικές από τις λέξεις που χρησιμοποιεί ο συντάκτης όταν κάνει λόγο για τη συμπεριφορά και την ψυχική κατάσταση του πλήθους), σε αντίθεση με τη νηφαλιότητα και την ηρεμία που απέπνεε ο μελλοθάνατος Πολύκαρπος.

Παράλληλα με τα επίσημα βασανιστήρια, που εκτελούσαν εντεταλμένοι ρωμαίοι στρατιώτες ή δημόσιοι δούλοι, οι συλληφθέντες είχαν να αντιμετωπίσουν τη σχεδόν αναπόφευκτη λεκτική αλλά και σωματική κακοποίησή τους από τους παριστάμενους. Ο θερμόαιμος μεσογειακός όχλος αγανακτούσε συχνά και εξέφραζε τα συναισθήματά του με συνθήματα και έδειχνε έμπρακτα την οργή του με βιαιοπραγίες στρεφόμενες προς κρατούμενους (όπως διαβάζουμε στα μαρτυρολόγια) ή προς άψυχα αντικείμενα (όπως συνέβη για παράδειγμα στην Αντιόχεια το 387 μ.Χ. με εμπρησμούς οικιών επιφανών της περιοχής και καταστροφή των αγαλμάτων των αυτοκρατόρων που κοσμούσαν την πόλη όπως διαβάζουμε στον Λιβάνιο και στον Ιωάννη Χρυσόστομο).[35] Είναι ξεκάθαρο ότι όποιος επιθυμούσε από το συγκεντρωμένο πλήθος κατά τη διάρκεια μιας ανάκρισης[36] επιτιθόταν όχι μόνο λεκτικά αλλά και σωματικά στους ανακρινόμενους,[37] και όταν η βία ξεπερνούσε τα (τεράστια για τα δικά μας μάτια) επίπεδα της ρωμαϊκής ανοχής, ενίοτε ρωμαίοι αξιωματούχοι

[30] *Μαρτύριο Πολυκάρπου* 12.2-3.

[31] *Πράξεις Παύλου και Θέκλας* 22. Ο Λουκιανός στο *Τέλος του Περεγρίνου* 36 περιγράφει την ίδια σκηνή, με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή παρουσιάζει το πλήθος να μαζεύει ξύλα και να ανάβει την πυρά που πρόκειται να κάψει τον εγκληματία. Είτε ο Λουκιανός είχε διαβάσει χριστιανικά μαρτυρολόγια και τα διακωμωδούσε στο χωρίο αυτό, είτε, που είναι και το πιο πιθανό, έτσι συνηθιζόταν να ανάβει η πυρά, δηλαδή με την ενεργή συμμετοχή των παρευρισκομένων.

[32] *Μαρτύριο Κάρπου, Παπύλου, Αγαθονίκης* Α, ελληνική εκδοχή, 40 και *Μαρτύριο Αγάπης, Ειρήνης, Χιόνης* 7. Βλ. επίσης τις σπουδαίες πραγματείες του Δημήτρη Ι. Κυρτάτα για τη δουλεία στην αρχαιότητα: *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1987, "Slavery as progress: Pagan and Christian views of slavery as moral training", *International Sociology* 10.2, Ιούνιος 1995, σ. 219-34, 'Slavery and economy in the Greek world', στο *Cambridge World History of Slavery*, v. 1, *The Ancient Mediterranean World*, (επιμέλεια Paul Cartledge και K. R. Bradley), Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 2011, σ. 91-111 και 'Slaves and early Christianity', *PostAugustum* 2, 2018, σ. 1-9 (ηλεκτρονική έκδοση) και το βιβλίο των Κώστα Βλασόπουλου και Ευτυχίας Μπαθρέλλου, *Η ζωή μου όλη. Καθημερινές ιστορίες δούλων από την αρχαιότητα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σειρά: Διάλογοι με την Αρχαιότητα, διευθυντής σειράς Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, Ηράκλειο, 2020.

[33] *Μαρτύριο Πολυκάρπου* 13.1 και 15.1. Βλ. επίσης *Πράξεις Πέτρου* 28.

[34] *Μαρτύριο Πολυκάρπου* 8.3.

[35] Βλ. Julio Cesar Magalhães de Oliveira, 'Late Antiquity: The Age of Crowds', *Past and Present* 249.1, 2020, σ. 3-52.

[36] *Επιστολή Φιλέα* 4 (ελληνική εκδοχή από Ευσέβιο και λατινική εκδοχή από Ρουφίνο).

[37] *Μαρτύριο Ποταμιαίνης και Βασιλείδου* 3 και *Επιστολή Φιλέα* 4 (ελληνική εκδοχή από Ευσέβιο και λατινική εκδοχή από Ρουφίνο).

προσπαθούσαν να συγκρατήσουν το έξαλλο πλήθος και να προστατέψουν τους κρατούμενους από το άγριο λυντσάρισμα. Στο *Μαρτύριο εν Λυών* διαβάζουμε για τους συλληφθέντες: *καὶ πρῶτον μὲν τὰ ἀπὸ τοῦ ὄχλου πανδημεὶ σωρηδὸν ἐπιφερόμενα γενναίως ὑπέμενον, ἐπιβοήσεις καὶ πληγὰς καὶ συρμοὺς καὶ διαρπαγὰς καὶ λίθων βολὰς καὶ συγκλείσεις καὶ πάνθ' ὅσα ἠγριωμένῳ πλήθει ὡς πρὸς ἐχθροὺς καὶ πολεμίους φιλεῖ γίνεσθαι*.[38] Στην ίδια πηγή διαβάζουμε για επιθέσεις *χερσὶ καὶ ποσὶν ἐνυβριζόντων παντοίως* ενάντια στον ενενηντάχρονο ομολογητή Ποθεινό, *μηδὲ τὴν ἡλικίαν αἰδουμένων αὐτοῦ,* όταν αυτός ανακρινόταν, ενώ όσοι στέκονταν πιο μακριά, του πετούσαν ό,τι έτυχε να είχε ο καθένας στο χέρι του: *τῶν δὲ μακράν ὃ μετὰ χεῖρας ἕκαστος εἶχεν*.[39] Στην ελληνική εκδοχή της *Επιστολής Φιλέα*, που σώζεται στον Ευσέβιο, συναντάμε ένα πλήθος που υπέρμετρα κακοποίησε τους κατάδικους: *ἀνέσεως γὰρ οὔσης ἅπασι τοῖς βουλομένοις ἐνυβρίζειν, οἱ μὲν ξύλοις ἔπαιον, ἕτεροι δὲ ῥάβδοις, ἄλλοι δὲ μάστιξιν, ἕτεροι δὲ πάλιν ἱμᾶσιν, ἄλλοι δὲ σχοινίοις*. Όμοια και στη λατινική εκδοχή της ίδιας πηγής που σώζεται στον Ρουφίνο: errant enim expositi omnibus voluntibus pro libidine inferred supplicia, et si quod aliquis per otium excogitans novum genus supplicii detulisset, licebat imferre. Στη λατινική εκδοχή του *Μαρτυρίου του Φιλέα* ο έπαρχος παρουσιαζόταν διατεθειμένος να κάνει beneficium στον αδελφό του ομολογητή (που τύχαινε να είναι γνωστός του) και κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες να γλυτώσει τον κρατούμενο από τη βία και το θάνατο για χάρη του γνωστού του, αδυνατώντας ταυτόχρονα να κατανοήσει γιατί ένας εύπορος επιλέγει τον μαρτυρικό θάνατο.[40] Το πλήθος στην Αλεξάνδρεια ενοχλούσε και έβριζε την Ποταμιαίνη με *ἀκόλαστα ῥήματα*: *ἐνοχλεῖν αὐτῇ καὶ ἀκολάστοις ἐνυβρίζειν ῥήμασιν ἐπειρᾶτο,* μέχρι τη στιγμή που επενέβη ο στρατιώτης Βασιλείδης.[41] Εάν ο κατηγορούμενος προερχόταν από ανώτερη τάξη το πλήθος μοιάζει να έδειχνε πιο συγκρατημένο στις εκδηλώσεις του, και σπανιότερα *καταβόει,* δηλαδή διέκοπτε και αποδοκίμαζε, την ομιλία του κατηγορούμενου ή τολμούσε να προσβάλλει το σώμα του.[42] Τη ρωμαϊκή περίοδο η αξία του κάθε σώματος (dignitas) ήταν διαφορετική και ανάλογη της κοινωνικής τάξης από την οποία προερχόταν το άτομο. Η κοινωνική τάξη καθόριζε όχι μόνο την επιλογή των βασανιστηρίων που εφάρμοζαν οι επίσημες αρχές αλλά και την επιλογή των βασανιστηρίων που εφάρμοζε το εξαγριωμένο πλήθος.[43]

Στο μυθιστόρημα *Αιθιοπικά* διαβάζουμε ότι το πλήθος προσπαθούσε να αποτρέψει τις αρχές να οδηγήσουν την πρωταγωνίστρια Χαρίκλεια στην πυρά,[44] προσδοκούσε ένα θαύμα που θα την έσωζε,[45] και όταν το θαύμα δεν ήλθε, πήρε την κατάσταση στα χέρια του και ανέτρεψε τη βασιλική απόφαση και έσωσε την

[38] *Μαρτύριο εν Λυών* 1.7.
[39] *Μαρτύριο εν Λυών* 1.31.
[40] *Μαρτύριο Φιλέα*, λατινική εκδοχή, 5.4.
[41] *Μαρτύριο Ποταμιαίνης και Βασιλείδου* 3.
[42] *Μαρτύριο εν Λυών* 1.10 και 1.50.
[43] Κατά τη ρωμαϊκή εποχή τα πτώματα των κατάδικων ενίοτε ρίχνονταν στα σκυλιά (βλ. *Μαρτύριο εν Λυών* 1.59) ή στα ποτάμια (βλ. Δέσποινα Ιωσήφ, *Έγκλειστοι στις ρωμαϊκές φυλακές ή Αναμένοντας τον καλό και τον κακό δικαστή*, σειρά: Διάλογοι με την Αρχαιότητα, διευθυντής σειράς Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2020, σ. 62).
[44] Ηλιόδωρος, *Αιθιοπικά* 8.9.15.
[45] Ηλιόδωρος, *Αιθιοπικά* 10.9.5.

πρωταγωνίστρια.[46] Στα μαρτυρολόγια το πλήθος σπάνια παρουσιάζεται φιλικό. Συνηθέστερα το πλήθος παρουσιάζεται είτε εχθρικό, είτε με μεταπτώσεις ή διχασμένο.[47] Η εχθρικότητα άλλωστε βοηθούσε στην ανάδειξη του ηρωισμού των μαρτύρων. Στην περίπτωση του ομολογητή Φρουκτουόζου το πλήθος τον έβλεπε με συγκατάβαση. Ο Φρουκτουόζος ήταν, ή λεγόταν ότι ήταν, εξίσου αγαπητός σε χριστιανούς και εθνικούς.[48] Ο μαζικός θαυμασμός προς αυτόν δεν άργησε να μετατραπεί σε μαζική υστερία. Τις τελευταίες του στιγμές κάποιος από το πλήθος άρπαξε το δεξί του χέρι και απαίτησε να τον θυμάται όταν μεταβεί στον παράδεισο, αλλά έλαβε την απογοητευτική απάντηση: «θα θυμάμαι όλη την καθολική εκκλησία», καθώς ο Φρουκτουόζος σε αντίθεση με το κλίμα της εποχής δεν επιθυμούσε προσωπικές χάρες.[49] Οι οπαδοί του ομολογητή Ιούλιου τον φιλούσαν καθώς αυτός οδηγούταν στο μαρτύριο.[50] Το πλήθος στην Πέργαμο υπήρξε εξ αρχής φιλικό και συνέπασχε με τους ομολογητές Κάρπο, Παπύλο και Αγαθονίκη.[51] Όταν ο Κάρπος κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων του απρόσμενα ξέσπασε σε γέλια αντί για τις αναμενόμενες κραυγές *οἱ παρεστῶτες ἐκπλησσόμενοι* τον ρώτησαν με γνήσιο ενδιαφέρον: ***τι ἐστιν ὅτι ἐγέλασας;***, και στη λατινική εκδοχή **quid risisti**?[52] Όταν η Αγαθονίκη δήλωσε πρόθυμη να μαρτυρήσει το πλήθος με λύπη *ἐβόα:* ***ἐλέησόν σου τὸν υἱόν***,[53] και όταν τελικά αντίκρισαν το όμορφο γυμνό γυναικείο της σώμα να εκτίθεται σε εξευτελιστικούς δημόσιους βασανισμούς, σκανδαλίστηκαν[54] και ξέσπασαν σε συνθήματα ενάντια στις αρχές όπως: ***δεινὴ κρίσις καὶ ἄδικα προστάγματα.***[55] Ας σημειωθεί ότι το *Μαρτυρίου Κάρπου, Παπύλου και Αγαθονίκης* στη λατινική εκδοχή του παρουσιάζει το συγκεντρωμένο πλήθος πιο πειθήνιο απέναντι στις ρωμαϊκές αρχές σε σχέση με την ελληνική εκδοχή του. Στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα διαβάζουμε για ένα δυσαρεστημένο *πλῆθος* που αιώνες νωρίτερα στη Βουλή της Αθήνας *ἐβόα:* ***δεινὸν εἶναι*** το να μην εισακουστεί η θέλησή του. Τελικά, ο όχλος επέβαλε τη θέλησή του ως αποτέλεσμα των έντονων φωνασκιών του.[56]

Στις απόκρυφες[57] *Πράξεις Παύλου και Θέκλας* οι γυναίκες της Αντιόχειας, σχηματίζοντας μια ξεχωριστή ομάδα, φώναζαν το ίδιο σύνθημα: ***κακὴ κρίσις, ἀνοσία***

[46] Ηλιόδωρος, *Αιθιοπικά* 10.17.2-3.
[47] Διχασμένο ήταν και το πλήθος που παρακολούθησε τη θεατρική αυτοπυρπόληση του Περεγρίνου, σύμφωνα με τον Λουκιανό, *Το τέλος του Περεγρίνου* 33. Στα *Κλημέντια* Ομιλία Α΄ 12, ο ομιλητής αντιμέτωπος με ένα διχασμένο κοινό απευθύνεται σε αυτούς που θορυβούν με τα εξής λόγια: «μην γαβγίζετε σαν διεστραμμένα σκυλιά και εμποδίζετε όσους θέλουν να ακούσουν».
[48] *Μαρτύριο Φρουκτουόζου* 3.1.
[49] *Μαρτύριο Φρουκτουόζου* 3.5-6. Βλ. επίσης Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Οδός και Βήματα,* σ. 131.
[50] *Μαρτύριο Ιούλιου* 4.1.
[51] *Μαρτύριο Κάρπου, Παπύλου, Αγαθονίκης Α*, ελληνική εκδοχή, 43 και 45.
[52] *Μαρτύριο Κάρπου, Παπύλου, Αγαθονίκης Α*, ελληνική εκδοχή, 38 και Β, λατινική εκδοχή 4.3.
[53] *Μαρτύριο Κάρπου, Παπύλου, Αγαθονίκης Α*, ελληνική εκδοχή, 43.
[54] *Μαρτύριο Κάρπου, Παπύλου, Αγαθονίκης Α*, λατινική εκδοχή, 6.4-5 και ομοίως στο *Μαρτύριο Περπέτουας και Φηλικητάτης* 20.2.
[55] *Μαρτύριο Κάρπου, Παπύλου, Αγαθονίκης*, ελληνική εκδοχή, 45.
[56] Το πλήθος επέβαλε τη θέλησή του και αποσύρθηκαν οι μηνύσεις, βλ. Ξενοφών, *Ελληνικά* 1.7.12-13.
[57] Στον Δημήτρη Ι. Κυρτάτα οφείλουμε, μεταξύ πολλών άλλων, την ανάδειξη της ολότητας του πρώιμου χριστιανικού κινήματος. Οι ιστορικοί του πρώιμου χριστιανισμού οφείλουν να μελετούν το σύνολο των ετερόκλητων κοινοτήτων που αναπτύχθηκαν γύρω από τη διδασκαλία του Ιησού, καθώς και το σύνολο των ετερόκλητων κειμένων που αυτές παρήγαγαν και σέβονταν, είτε αυτά τελικά εγκρίθηκαν ως ορθόδοξα, είτε εξοβελίστηκαν ως αιρετικά από το επίσημο ιερατείο, καθώς όλα τα

κρίσις, πικρὸν θέαμα, και μάλιστα επανειλημμένα.[58] Το ίδιο σύνθημα ***ἀνοσία κρίσις, ἄδικος κρίσις*** συνάντησα και σε μια τρίτη πηγή, στις απόκρυφες *Πράξεις Ανδρέου*.[59] Άρα συνάγω ότι θα ήταν ένα συνηθισμένο σύνθημα το οποίο χρησιμοποιούσε παραδοσιακά το ελληνόφωνο πλήθος προκειμένου να εκφράσει τη δυσαρέσκεια ή την αντίθεσή του απέναντι σε μια απόφαση της κρατικής εξουσίας. Οι μικρές παραλλαγές στην απόδοση του συγκεκριμένου συνθήματος αποτελεί για εμένα διαβεβαίωση ότι δεν αντέγραψε η μια πηγή την άλλη, αλλά πρόκειται για αυθεντικές και αυτούσιες καταγραφές ενός ιδιαίτερα συνηθισμένου συνθήματος του δυσαρεστημένου ρωμαϊκού πλήθους. Εκείνη την εποχή, και λίγο αργότερα, κυκλοφορούσε το γνωμικό: ***κακὴ κρίσις παντὸς κακοῦ αἰτία***.[60] Και σε ύστερα μαρτυρολόγια, δηλαδή σε μαρτυρολόγια που συντάχτηκαν πολύ μετά από τα δραματικά γεγονότα που περιγράφουν, συναντάμε το ίδιο σύνθημα: ***κακή κρίσις*** στο *Μαρτύριο Ιάσωνα και Σωσιπάτρου* και ***κακή κρίσις, ἄδικα προστάγματα*** στο *Μαρτύριο Σοφίας και θυγατέρων*.[61] Είτε οι συντάκτες των ύστερων μαρτυρολογίων παρουσίασαν τα γεγονότα όπως φαντάστηκαν ότι διαδραματίστηκαν, είτε αντέγραψαν προγενέστερα μαρτυρολόγια, είτε κατέγραψαν προφορικές διηγήσεις, είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι στόχευαν στην αληθοφάνεια και παρουσίαζαν τον όχλο να δρα και να μιλά όπως θα περίμεναν οι αναγνώστες του έργου.[62]

Δεν υιοθετούσαν όλοι οι εθνικοί την ίδια στάση και δεν είχαν την ίδια αντίδραση απέναντι στο χριστιανικό μαρτύριο παρά σημειώνονταν διαφοροποιήσεις[63] στις εντυπώσεις και στις αντιδράσεις του πλήθους. Κάποιοι γελούσαν με τον θάνατο χριστιανών μαρτύρων, άλλοι έδειχναν *ἐπιεικέστεροι*, σημείωσε ο παρατηρητικός συντάκτης του *Μαρτυρίου εν Λυών*: *καὶ οἱ μὲν ἐνεβριμῶντο καὶ ἔβρυχον τοὺς ὀδόντας ἐπ᾽ αὐτοῖς ζητοῦντές τινα περισσοτέραν ἐκδίκησιν παρ᾽ αὐτῶν λαβεῖν. οἱ δὲ ἐνεγέλων καὶ ἐπετώθαζον μεγαλύνοντες ἅμα τὰ εἴδωλα αὐτῶν καὶ ἐκείνοις προσάπτοντες τὴν τούτων τιμωρίαν, οἱ δὲ ἐπιεικέστεροι καὶ κατὰ ποσὸν συμπαθεῖν δοκοῦντες ὠνείδιζον*

κείμενα αξιοποιούν την ίδια παράδοση με διαφορετικούς τρόπους. Βλ. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Απόκρυφες ιστορίες, μύθοι και θρύλοι από τον κόσμο των πρώτων χριστιανών*, Άγρα, Αθήνα, 2003, και Dimitris J. Kyrtatas, "Historical aspects in the formation of the New Testament Canon", στο Einar Thomassen (επιμ.), *Canon and Canonicity: The Formation and Use of Scripture*, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, Κοπεγχάγη, 2010, σ. 29-44.

[58] *Πράξεις Παύλου και Θέκλας* 27 και 28 και 32.

[59] *Πράξεις Ανδρέου* 13.1.

[60] Αρσένιος, *Αποφθέγματα* 8.43α.1 και Ιωάννης Στοβαίος, *Ανθολόγιο* 4.5.51.2.

[61] *Μαρτύριο Ιάσωνα και Σωσιπάτρου* 17.4 και *Μαρτύριο Σοφίας και θυγατέρων* 7.18.

[62] Η λέξη *προστάγματα* συνδεόταν στη συνείδηση των ανθρώπων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας παραδοσιακά κυρίως με την επιβολή της θέλησης της κοσμικής εξουσίας δεσποτών (Πλούταρχος, *Πελοπίδας* 34.3), ηγεμόνων (Πλούταρχος, *Άγις και Κλεομένης* 43.2.6), και βασιλέων (Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 11.45.6) στους απλούς ανθρώπους, και σπανιότερα της εξουσίας των θεών (Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.4.8.20). Οι χριστιανοί πατέρες ακολουθώντας την ιουδαϊκή παράδοση τόνισαν επανειλημμένα την ανάγκη υποταγής στα προστάγματα του ενός και μοναδικού Θεού (Ωριγένης, *Φιλοκαλία* 23.20.33). Όταν η εθνική εξουσία ρωτά τον μάρτυρα Πιόνιο εάν γνωρίζει το διάταγμα του αυτοκράτορα, ο Πιόνιος δίνει μια θρασύτατη, για την επικρατούσα νοοτροπία της εποχής, απάντηση λέγοντας ότι γνωρίζει μόνο *τὰ προστάγματα τοῦ Θεοῦ* (*Μαρτύριο Πιονίου του πρεσβυτέρου* 3.3), τη στιγμή που όφειλε να αναγνωρίσει τα προστάγματα της κοσμικής εξουσίας.

[63] Την ανάγκη διερεύνησης των αφορισμών που συνηθίζονται στους σύγχρονους ιστορικούς και ψευδοϊστορικούς κύκλους και την ανάγκη αναζήτησης της πολυμορφίας στις αρχαίες κοινωνίες τόνισε ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας στο *Χόλος γυναικός και άλλες ιστορίες από τον ερωτικό βίο των αρχαίων Ελλήνων*, Άγρα, Αθήνα, 1999.

πολὺ λέγοντες: ***ποῦ ὁ θεὸς αὐτῶν καὶ τι αὐτοὺς ὤνησεν ἡ θρησκεία ἣν καὶ πρὸ τῆς ἑαυτῶν εἵλοντο ψυχῆς;*** *καὶ τὰ μὲν ἀπ᾽ ἐκείνων τοιαύτην εἶχε τὴν* ***ποικιλίαν***.[64] Κάποιοι προσπάθησαν να πείσουν τον ομολογητή Πιόνιο να συνέλθει και να συμμορφωθεί λέγοντας: ***καλόν ἐστι τὸ ζῆν καὶ τὸ φῶς τοῦτο βλέπειν***.[65] Το πλήθος εμφανιζόταν διχασμένο[66] μπροστά στη δοκιμασία του επισκόπου Κυπριανού. Οι παριστάμενοι χριστιανοί τον υποστήριζαν ανοικτά, και κάποια στιγμή αγανακτισμένοι αναφώνησαν όλοι μαζί: **et nos cum eo decollemur**, (δηλαδή: «και εμείς μαζί του να αποκεφαλιστούμε!»), το οποίο αναπόφευκτα προκάλεσε φοβερή αναταραχή (tumultus, turba).[67] Οι χριστιανοί στέκονταν συγκεντρωμένοι μαζί σε ένα σώμα, μακριά από εθνικούς, για να παρακολουθήσουν τους μαρτυρικούς θανάτους, ανέφερε ο συντάκτης του *Μαρτυρίου Μοντανού και Λούκιου*.[68] Διχασμένες παρουσιάζονται και οι οικογένειες των μαρτύρων.[69] Η μητέρα του Φλαβιανού in medio plebis εξέφρασε αδημονία και άκρατο ενθουσιασμό με την απόφαση του γιου της να μαρτυρήσει.[70] Αντίθετα, τα μέλη της οικογένειας του Ειρηναίου θρηνούσαν και οδύρονταν κατά τη διάρκεια της ανάκρισης,[71] και οι συγγενείς του Φιλέα τον ικέτευαν πιεστικά με δάκρυα να αναθεωρήσει.[72]

Η συνήθης εικόνα που αποκομίζουμε από τα πρωτοχριστιανικά μαρτυρολόγια είναι ότι οι διαθέσεις των μαζών ήταν απρόβλεπτες και ότι οι ρωμαϊκές αρχές ανταποκρίνονταν συχνά στο δημόσιο αίσθημα. Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνουν και άλλες δημοφιλείς πηγές της εποχής, όπως τα ευαγγέλια και τα ελληνορωμαϊκά μυθιστορήματα. Οι αρχές ενίοτε απέφευγαν να χειριστούν βία εναντίον κρατούμενων ή αντίθετα κατέφευγαν στη χρήση βίας εναντίον κρατουμένων, από φόβο μην τυχόν το πλήθος τούς λιθοβολήσει, κάτι που μοιάζει να αποτελούσε ένα ακόμη διαδεδομένο αυθόρμητο μέσο έκφρασης της λαϊκής δυσαρέσκειας.[73] Η λαϊκή αντίδραση βέβαια δεν ήταν πάντα αυθόρμητη. Διασώζονται καταγραφές για χειραγώγηση μαζών και κατευθυνόμενες λαϊκές αντιδράσεις, ή έστω τέτοιες υπόνοιες.[74]

---

[64] *Μαρτύριο εν Λυών* 1.60-61.
[65] *Μαρτύριο Πιονίου του πρεσβυτέρου* 5.3.
[66] Το πλήθος εμφανίζεται ενίοτε διχασμένο και στα ελληνορωμαϊκά μυθιστορήματα, π.χ. στον Αχιλλέα Τάτιο, *Λευκίππη και Κλειτοφών* 7.14.1 και στον Απουλήιο, *Χρυσός Γάιδαρος* 54.
[67] *Μαρτύριο Κυπριανού* 5.1.
[68] *Μαρτύριο Μοντανού και Λουκίου* 13.1.
[69] Για τη στάση του χριστιανισμού απέναντι στο θεσμό της οικογένειας βλ. Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Παιδαγωγός*: *Η ηθική διαπαιδαγώγηση στην ύστερη ελληνική αρχαιότητα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα, 1994, κεφάλαιο 2, σ. 59-89.
[70] *Μαρτύριο Μοντανού και Λουκίου* 16 και 21.11.
[71] *Μαρτύριο Ειρηναίου* 3.
[72] *Μαρτύριο Φιλέα* Β, λατινική εκδοχή, 6.4 και 7.1 και 8. Βλ. επίσης Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 6.2.2-6 όπου καταγράφεται ότι η μητέρα του Ωριγένη τον παρεμπόδισε να μαρτυρήσει κρύβοντας την εσθήτα του και αναγκάζοντάς τον να παραμείνει στον οίκο του. Το περιστατικό συζητά ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας στο *Οδός και Βήματα*, σ. 147.
[73] Βλ. Πράξεις ε΄ 26, *Μαρτύριο εν Λυών* 1.31, Φλέγων, *Περί θαυμασίων* 2.10, Πάπυρος Egerton 2 απόσπασμα 1, recto σειρά 22, Λουκιανός, *Το τέλος του Περεγρίνου* 15 και 20 και *Αλέξανδρος ή ψευδομάντις* 25.38, Αχιλλέας Τάτιος, *Λευκίππη και Κλειτοφών* 8.14.4, Ευσέβιος, *Απάντηση στο Σωσιανό Ιεροκλή* 27.2-3, και Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, *Οδός και Βήματα*, σ. 226.
[74] Βλ. Robert Browning, "The Riot of A.D. 387 in Antioch: The Role of the Theatrical Claques in the Later Empire", *JRS* 42, 1952, σ. 13-20, (κυρίως σ. 18-20) και Dorothea R. French, "Rhetoric and the Rebellion of A.D. 387 in Antioch", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 47.4, 1998, p. 468-484.

Το ρωμαϊκό πλήθος σε έξαρση (**populus exasperatus** στις λατινικές πηγές)[75] είχε αναπάντεχη δύναμη. Σύμφωνα με τον Τερτυλλιανό κανείς δεν απαιτούσε την τιμωρία των χριστιανών περισσότερο από τον όχλο: ut vulgus, tamen Romani, nec ulli magis depostulatores Christianorum quam vulgus,[76] και σε κάποιες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως έχει ήδη ορθά επισημανθεί, οι διωγμοί των χριστιανών ήταν αποτέλεσμα πρωτοβουλίας του πλήθους, πιέσεων από τα κατώτερα στρώματα και τοπικών κοινωνικών αναταραχών.[77] Το *Μαρτύριο Μοντανού και Λούκιου* για παράδειγμα τονίζει στην εισαγωγή του ότι ο διωγμός στην Καρχηδόνα επί Βαλεριανού προκλήθηκε **post popularem tumultum**.[78] **Per suffragium populi** (= με λαϊκή επιταγή) ο διάκονος Φλαβιανός εξαιρέθηκε από τους υπόλοιπους κατάδικους.[79] Όμως, αργότερα κάποιοι από το πλήθος άλλαξαν γνώμη, τον κατηγόρησαν ότι ψεύδεται και απαίτησαν από τις αρχές να θανατωθεί, όπως και έγινε.[80] Ο αυτοκράτορας Αδριανός συνέταξε μια επιστολή προς στο διοικητή της Ασίας Μινούκιο Φουνδάνο υπενθυμίζοντάς του ότι οι δικαστές δεν θα πρέπει κατά τη διεξαγωγή της δίκης να επηρεάζονται από τις φωνασκίες του παρευρισκόμενου όχλου,[81] αλλά θα πρέπει απρόσκοπτα να επιτελούν το έργο τους, κάτι που προφανώς δεν ήταν ούτε εύκολο ούτε αυτονόητο, αλλιώς δεν θα υπήρχε ανάγκη να συμπεριληφθεί η συγκεκριμένη προτροπή/ απαίτηση στην επιστολή.[82]

Αντιλαμβανόμαστε επομένως ότι το ρωμαϊκό πλήθος δεν είχε πάντα ενιαία βούληση, είχε απρόβλεπτες αντιδράσεις, και μεταπτώσεις, αλλά είχε πάντα ενεργή ανάμειξη στις ανακρίσεις και στις εκτελέσεις. Το ρωμαϊκό πλήθος απευθυνόταν στις αρχές με φωνασκίες και συνθήματα, με λιθοβολισμούς και βιαιοπραγίες, προκειμένου να ασκήσει κριτική για τις αποφάσεις της εξουσίας και να εκφράσει προτιμήσεις γύρω από την τύχη υπόδικων και κατάδικων, και είχε απρόσμενη δύναμη καθώς ενίοτε ανέτρεπε τις αποφάσεις της κραταιάς αλλά τελικά ίσως όχι άκαμπτης ρωμαϊκής εξουσίας.

[75] *Μαρτύριο Μοντανού και Λουκίου* 20.5.
[76] Τερτυλλιανός, *Απολογητικός* 35.8.
[77] Βλ. G. E. M. de Ste. Croix, *Ο χριστιανισμός και η Ρώμη: Διωγμοί, αιρέσεις και ήθη*, μτφρ Ιωάννα Κράλλη, επιμέλεια και πρόλογος Δημήτρης Ι. Κυρτάτας, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2005, σ. 27-236, και Dimitris J. Kyrtatas, 'Religious Conflict in Roman Nicomedia' στο Michael J. Kelly και Michael Burrows, *Urban Interactions Communication and Competition in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Punctumbooks, Binghamton, NY, 2020, σ. 147-180, (σ. 172).
[78] *Μαρτύριο Μοντανού και Λουκίου* 2.1.
[79] *Μαρτύριο Μοντανού και Λουκίου* 15.1.
[80] *Μαρτύριο Μοντανού και Λουκίου* 20-21.
[81] Ο Πλίνιος στη *Φυσική Ιστορία* 8.65.1 κάνει λόγο για κάποια ιδιαίτερα ευφυή άλογα στον ιππόδρομο που έμοιαζαν την ώρα των αγώνων να αναγνωρίζουν τα συναισθήματα του συγκεντρωμένου πλήθους και να ανταποκρίνονται στα χειροκροτήματα και στα συνθήματά του.
[82] Την επιστολή διασώζει ο Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 4.9 και συζητά ο Δημήτρης Ι. Κυρτάτας στο *Οδός και Βήματα*, σ. 204.